

KERESKEDELMI, KULTURÁLIS ÉS POLITIKAI KAPCSOLATOK KELET-EURÓPA ÉS KÖZÉP-ÁZSIA KÖZÖTT A KORAI KÖZÉPKORBAN (6–10. SZÁZAD)

Európa keleti fele a történelem folyamán mindig is szorosabb kapcsolatban állt Közép- és Belső-Ázsiával, mint a kontinens más részei, ami a földrajzi elhelyezkedés miatt természetes is volt. A Kínától a Bécsi-medencéig terjedő hatalmas eurázsiai steppeöv a nomád vándorlások színtere volt, egyes esetekben hatalmas kiterjedésű birodalmak alakultak itt ki – mint például a Hun Birodalom, Türk Kaganátus, Mongol Birodalom –, más esetekben a terület egyik részéből a másikba vándorló, sodródó vagy menekülő csoportok alakították Eurázsia és benne Kelet-Európa, vagy más megfogalmazásban Nyugat-Eurázsia történetét. A steppeöv politikai-hatalmi viszonyai meghatározták az északon hozzá csatlakozó erdős steppe és erdőzóna sorsát is. Kelet-Európa erdőzónájában az első jelentősebb és tartósan fennmaradó politikai központ, ami a steppe életére is jelentős hatással volt, a Rusz volt, de az erdővidék végső „győzelme” a steppe felett csak a moszkvai Oroszország újkori hódításai nyomán következett be. Az eurázsiai steppe és erdővidék kapcsolatban volt a délre lévő nagy civilizációs központokkal, birodalmakkal, Kínával, Iránnal (Perzsia), a 7. századtól az iszlám világgal, valamint nyugaton a Római, majd Bizánci Birodalommal.¹ Ezek a kapcsolatok különböző mértékűek voltak. A 6. és 10. század közötti időszak egy nagy változás korszaka, amikor a Kelet-Európa és Közép-Ázsia közötti kapcsolatok felerősödtek. A következőkben ennek a változásnak a jellemzőit és következményeit foglalom össze.

Kelet-Európa földrajzi határát északon a Balti-, Fehér- és az Északi-Jeges-tenger, délen a Fekete-tenger északi partja és a Kaukázus alkotja. Keleti és nyugati határát nehezebb megállapítani, keleten az Urál-hegység és a Volga (esetleg az Urál) folyó, nyugaton a Visztula és a Kárpátok mutatkoznak természetes határnak. Utóbbiak azonban csak mesterséges, kényszerűen vont határok, mert a terület nyugaton szervesen kapcsolódik a Lengyel-síksághoz, keleten pedig Szibériához, délen a kelet-európai steppe a belső-ázsiai steppe övezetéhez, nemcsak földrajzilag, hanem ebben a vizsgált időszakban kulturálisan és időnként politikailag is.

Kelet-Európa népei a szomszédos nagy birodalmakkal (Római, majd később Bizánci Birodalom, és a Párthus, majd Szászánida Birodalom, majd később az azt meghódító Arab Kalifátus) már az ókorban is sokoldalú kapcsolatokat tartottak fenn, és ez a középkorban is hasonlóképpen volt. Kelet-Európában a Hun Birodalom szétmészé után (454–469) az 5–6. században különböző nomád törzsszövetségek tűntek fel (bulgárok, ogurok, saragurok, onogurok, utigurok, kutrigurok, szabírok stb.), amelyek a Kaukázustól és a Fekete-tengertől északra lévő steppéken telepedtek le. Kelet-Európa 558–668 közötti történetére olyan események voltak meghatározó jelentőségűek, amelyek az 550-es években messze keleten, az Altaj-hegység vidékén történtek. Egy új belső-ázsiai birodalom, a Türk Kaganátus megszületése és gyors terjeszkedése egyes törzseket arra készítetett, hogy nyugat felé meneküljenek. Belőlük formálódott ki pár év alatt az avar törzsszövetség, amelynek követői 557-ben jelentek meg először Konstantinápolyban. Néhány év múlva, 570 körül már a türkök is megjelentek a Kaukázus vidékén és a Fekete-tengertől északra lévő steppén, meghódítva az ott lakó nomádokat. A Türk Kaganátus gyengülése a 600-as évek elején az avarok keleti irányú terjeszkedését tette lehetővé. Ezt azonban hamarosan megakadályozta egy új steppei

hatalom, Kuvrat bulgár (onogundur–bulgár) kán Bulgáriája (későbbi forrásokban Bulgaria Megalé vagy Magna Bulgaria). Ennek a Bulgáriának Kuvrat halála (665) után néhány évvel véget vetettek a szomszédban, a Kaukázus és a Kaszpi-tenger nyugati partvidéke között lakó kazárok. A 7. század utolsó harmadától kezdve egészen a 970-es évekig a Kazár Kaganátus volt Kelet-Európa vezető politikai hatalma. Uralma alá került a Kaukázus északi fele, a Fekete-tenger északi partvidéke (a Krím félsziget délnyugati részének kivételével), az ettől északra lévő erdős steppe és a még északabbra elterülő hatalmas kelet-európai erdőzóna.²

Ezzel egy időben, a 7. század első felében jelentős változások történtek a Közel-Keleten is. Az Arab Kalifátus megszületése és gyors terjeszkedése alapvetően meghatározta a Közel- és Közép-Kelet, valamint Észak-Afrika későbbi sorsát. Az iszlám jelentős befolyást gyakorolt Közép- és Belső-Ázsia történetére is, és Kelet-Európa sem maradt mentes ennek hatásától. Ez a hatás egyrészt az arabok és kazárok közötti háborúkban, másrészt pedig Kelet-Európa és a vele szomszédos iszlám területek erős kereskedelmi és kulturális kapcsolataiban mutatkozott meg.

Kelet-Európát a nemzetközi kereskedelmi utak közül két fontos útvonal is érintette: a „selyemút” és a „prémút”. A „selyemút” kifejezést mindazon útvonalak (beleértve a tengeri utakat is) megnevezésére használják, amelyek összeköttetést biztosítottak Kína és Európa (Római, Bizánci Birodalom) között.³ A „prémút” a kelet-európai erdőöv és a mediterrán világ, illetve a Közel-Kelet közötti összeköttetések összefoglaló neve (elsősorban a Volga és a Káma vízi útjai tartoznak ide), ami egyúttal utal arra is, hogy Kelet-Európából elsősorban prémeket vittek az említett területekre.⁴ Az ókorból fennmaradt híradások tudósítanak a prémek és egyéb áruk eladásáról. Elsősorban a Fekete-tenger északi partjának görög gyarmatvárosaiban folyt a kereskedelem az északi szomszédokkal.⁵

Az 560-as években a Türk Kaganátus kereste a kapcsolatot a Szászánida Perzsiával és a Bizánci Birodalommal is. A türkök szomszédai, a heftaliták ellen a türkök és a perzsák szövetséget kötöttek, a heftaliták legyőzése után azonban megromlott a viszony kettejük között. A Szászánida Birodalom fő ellensége Bizánc volt. A bizánciak ezért megfelelő szövetségest láttak a türkökben a perzsák ellen. Mindkét fél érdekelt volt a selyemkereskedelem fenntartásában is.⁶ A selyemút északi ága a türkök birodalmán haladt keresztül, és ezek az utak nyugaton a Fekete-tengernél érték el a Bizánci Birodalmat. Az egyik útvonal a Kaukázus északnyugati részén áthaladva az Abház tengerparton, egy másik pedig a Krím félszigeten. Talán az utóbbira utalnak Iordanes *Geticájának* sorai is (550 körül), amikor Ázsia áruit említi a Krím délnyugati sarkában található Kherszón városában.⁷ Ennél konkrétabb értesülésekkel is rendelkezünk a Bizánci Birodalom keleti, belső-ázsiai és kínai kapcsolatairól a 6–7. században. Belső-Ázsiában a Türk Kaganátussal alakultak ki politikai kapcsolatok a 6. század utolsó harmadában. 568-ban Istemi türk kagán egy Maniákh nevű szogd vezetésével követséget küldött Konstantinápolyba. A követség a Volga alsó folyása és a Kaukázus északnyugati hágóin keresztül jutott el a császárvárosba. A következő évben indult haza, és vele ment a türkökhöz a bizánci követ, Zemarchos is. Utazásáról részletes beszámoló maradt fenn, amiből az útvonalat is ismerjük. A követség Szogdián (Transoxania) keresztül érkezett meg a türk udvarba, ami valahol az Altaj- vagy Tiensan-hegységben lehetett. A visszaút még részletesebben dokumentált. A követek a Talasz, majd az Oikh nevű folyón keltek át, és elértek a Kaszpi-tenger északkeleti partjához. A tengerpartot követve átkeltek az Urál folyón, majd a Volgán. Itt az ugurok országán keresztül vezetett az út. Innen a Kaukázus irányába indultak el. Ez-

után arról értesülünk, hogy a követség eljutott Alániába, ahonnan már közel volt a Fekete-tenger és a Bizánci Birodalom. 576-ban Valentinosz vezetésével indult egy követség a türkökhöz. Konstantinápolyból hajón utaztak a Fekete-tengeren egy ideig, majd ezután szárazföldön folytatták útjukat az Akkaga nevű területen keresztül, és végül elértek a türk *šad ordujába*, ami talán az Urál folyó közelében volt, majd onnan tovább az Altaj vidékére.⁸ Emellett más követségekről is van tudomásunk, név szerint ismerünk bizánci és türk (szogd) követeket ebből az időszakból (Eutychios, Irodianos, a kilikiai Paulos, Anankastis, Tagma tarkán, ifjabb Maniákh), de részletesebb útibeszámolók nem maradtak fenn az ő útjaikról. Bizánci követségek Kínába is indultak, így például 643-ban, 667-ben, 701-ben, 719-ben és talán még 742-ben.⁹

A 7. század közepén a politikai helyzet jelentősen megváltozott Közép- és Belső-Ázsiában. A Türk Kaganátus megszűnt, a keleti fele 630-ban, a nyugati 657-ben kínai uralom alá került. A Szászánida Perzsiát az arabok hódították meg. Az iszlám terjeszkedése elérte Transoxaniát is, és a 8. század elejére Közép-Ázsia nagy része (Transoxania, Hvárezm) arab kézre került.¹⁰ Ettől kezdve a selyemút fő szárazföldi útvonalai Közép-Ázsiában az iszlám területeken haladtak keresztül. A Bizánci Birodalom túlélt az arab hódítást, de jelentős és gazdag tartományait veszítette el. A bizánciak új szövetségeseiket Kelet-Európában találták meg, Kuvrat Bulgáriájában, majd utána a Kazár Kaganátusban. Az arab terjeszkedés elérte a Kaukázust is, a kazárok többször is háborúra kényszerültek az arabokkal, először 652-ben, majd a 8. század első évtizedeiben szinte évente összecsaptak a felek. Az arab támadások 737-ben véget értek, utána már csak egy-két összecsapásról tudunk, amikor a kazárok fegyverrel avatkoztak be a Kaukázus déli oldalán lévő iszlám provinciák belső ügyeibe.¹¹ Körülbelül a 8. század utolsó negyedétől kezdve egy új korszak kezdődött Kelet-Európa és a Kelet kapcsolataiban, amit a nemzetközi kereskedelem megélénkülése indított el.¹²

Kelet-Európa 9–10. századi kereskedelmi kapcsolataiban kezdetben a kazárok játszottak döntő szerepet, mert az ő területükön vezettek át a fő útvonalak: a keletnyugati irányú selyemút és az észak–déli irányú prémút. A két útvonal a Volga-delta környékén keresztezte egymást, nem véletlen, hogy a 9–10. században éppen itt volt a kazárok fővárosa, Etil (*Hamlīh*).¹³ Később a volgai bulgárok és a ruszok is bekapcsolódtak a kereskedelembé, közvetítve az északi erdővidék és a kalifátus, illetve a Bizánci Birodalom közötti árucserében.

A kereskedelmi forgalom nagymértékű bővülését a kalifátusból származó ezüstdirhemek elterjedése jelzi Kelet-Európában. A dirhemek beáramlása a 770–780-as évektől kezdődött meg nagyobb mennyiségben. A 9. században Irakban, Irán egyes városaiban és Észak-Afrikában vert dirhemek érkeztek, elsősorban a Kaukázuson keresztül. A 10. században a Számánida Emirátus vette át a vezető szerepet a Kelet-Európa felé irányuló dirhemforgalomban.¹⁴ Az árukat több fő útvonalon szállították Kelet-Európa és Közép-Ázsia között. Az erdőöv egyik legfontosabb útja, amelynek csatlakozásai voltak kelet felé, a Volga volt. Emellett szárazföldi utak is vezettek a Kaukázusból, vagy a Volga torkolatától észak felé.¹⁵ Az egyik ilyen csatlakozás a Kaszpi-tenger déli partján ar-Rayy városa volt, ahonnan Transoxaniába vezetett egy főút. Al-Hamaḏānī (900 körül) tudósítása szerint Kazáriából és a volgai bulgároktól is szállítottak árukat Rayyba.¹⁶

A másik csatlakozás északabbra, a Volga-torkolat környékén volt. Ez az út közvetlen összeköttetést teremtett Kazária és Közép-Ázsia között anélkül, hogy a Kaszpi-tengert meg kellett volna kerülni, és áthaladni a Kaukázustól délre lévő iszlám

tartományokon. A 9. század közepén Ibn Hurdābih leírta a zsidó ráhdánita kereskedők utazásait Nyugat-Európa és Kína között. Az egyik útjuk rendszeresen a Bizánci Birodalomtól északra vezetett, és megálltak a kazár kagán városában, Hamliḥban (a Volga-torkolatnál). Itt hajóra szálltak, és átkeltek a Kaszpi-tengeren. Ezután szárazföldön folytatták útjukat Hvárezmbe (az Aral-tótól délre, az Amu-darja folyó völgye) és tovább Transoxaniába, onnan délre Balkhba, aztán az ujugurok földjén át egészen Kínáig.¹⁷ Al-Isṭahrī (950 körül) szintén leírta a Kazáriából Transoxaniába vezető utat. Az itinerárium szerint a Kaszpi-tenger és az Aral-tó között húsz napig tartott az utazás.¹⁸ Ez valószínűleg ugyanaz az útvonal, amit Ibn Hurdābih is leírt. Ibn Hauqal (970 körül) Kelet-Európáról szóló leírásában található egy részlet, ahol a Kaukázusban gyűjtött festőfűről szól, amit Indiába szállítottak: először a Kaszpi-tengeren hajón, majd szárazföldön Transoxania felé. A 10. századra keltezett Cambridge-i töredék, vagy más néven Schechter-féle szöveg szerint Khorászánból zsidók mentek Kazáriába. Ez szintén közvetetten utal a két terület közötti kapcsolatra.¹⁹

A harmadik fő útvonal Volgai Bulgáriát kapcsolta közvetlenül az iszlám világhoz. A 10. század elejétől kezdve, amikor a Számánida dirhemek nagyobb mennyiségben kezdtek áramlani a Volga-vidékre, ez az útvonal kezdett egyre nagyobb jelentőségre szert tenni. A Volgát egészen északon, a volgai bulgárok területén érte el, kikerülte Kazáriát. 922-ből pontos útleírást hagyott az utókorra Ahmad Ibn Fadlān, aki a bagdadi kalifa követségének titkáráként végigutazott rajta Bagdadból egészen Bulgárig és vissza. A követség, amelynek célja az iszlám hivatalos vallássá tétele volt Bulgáriában, 921-ben indult Bagdadból. A telet az Amu-darjánál, Hvárezmben töltötték. Innen 922. március 4-én indultak el, és 70 nap múlva érkeztek meg a bulgár király udvarába. Hvárezmből végig egyenesen északnyugat felé haladtak. Az út első szakasza a kazak steppe északnyugati részén, az oguzok országán vezetett keresztül, majd a besenyők és a baskírok földjén haladt át.²⁰ Ezzel a lépéssel a bulgárok, akik addig kazár függésben voltak, kinyilvánították, hogy függetlenek akarnak lenni Kazáriától. A kazárokat így az a veszély fenyegette, hogy elvesztik monopolhelyzetüket a kereskedelemben, ami abból adódott, hogy a Kelet-Európából exportált áruk döntő többsége az ő területükön haladt keresztül, és az ebből befolyó vámok a kagáni udvarba folytak be.²¹ A bulgárok önállósodási törekvéseit nem sikerült megakadályozni, így a Volgai Bulgária jelentős kereskedelmet tudott folytatni az iszlám világgal. Ezt megerősítik más szerzők, például al-Mas‘ūdī, al-Muqaddasī, Mahmūd al-Kāšgarī és al-Marwazī tudósításai a 10–12. századból. Al-Mas‘ūdī azt írta egyik könyvében, hogy a bulgárok és Hvárezm között folyamatosan jártak a kereskedők karavánjai.²² A 12. században élt al-Marwazī szerint az utazás Volgai Bulgária és Hvárezm között három hónapig tartott.²³ Muqaddasī leírásában szerepelnek azok az áruk, amelyeket a bulgároktól szállítottak Hvárezmbe.²⁴ Kāšgarī a volgai bulgárok nyelvének néhány szavát jegyezte le. A szerző Közép-Ázsiában alkotott, messze Bulgáriától, az általa megismert szavak kereskedőktől származtak, amit az is bizonyít, hogy többnyire olyan árucikkek nevei, amiket Bulgáriából vittek ki, vagy oda importáltak.²⁵ Egy másik szerző, Pseudo-Ġāhiz szintén felsorolt több olyan árucikket (prémeket), amelyeket Hvárezmből szállítottak Irakba.²⁶ Hvárezmbe azonban feltehetően Kelet-Európából, esetleg éppen a bulgároktól jutottak el.

A bulgáriai piacokat a rusz kereskedők is látogatták. A skandináviai eredetű ruszok valamikor a 8. század utolsó negyedében kezdtek a kelet-európai erdővidékre betelepülni, feltehetően éppen a kibontakozó kereskedelem vonzotta őket. A ruszok

területe a 9. században még csak a Ladoga-tó környékére terjedt ki, az északi erdővidékről azonban egészen messze eljártak kereskedni: a Lovaty–Volhov–Dnyeper–Fekete-tenger vízi úton egészen Konstantinápolyig, a Volgán pedig a bulgárokhhoz, a kazárokhhoz és a kalifátusba. 922-ben Ibn Fadlān leírta a Bulgárba látogató rusz kereskedőket. A ruszok tehát szintén jelentős mértékben részt vettek a kelet-európai kereskedelemben, szerepük azért is jelentős, mert közvetítő szerepet játszottak Közép-Ázsia és Észak-Európa kapcsolataiban (az európai dirhemleletek jelentős része Skandináviából, elsősorban Svédországból ismert).²⁷

A Kelet-Európából exportált áruk között első helyen a prémek álltak, jelentős volt még a rabszolga, méz, viasz kivitele, ezenkívül számos más árucikket ismerünk, mint például fegyverek, borostyán, élő állatok, halenyv, faanyag, amint ez kiderül a fentebb idézett muszlim szerzők leírásaiból is. Vannak arról is beszámolók, hogy milyen nagyra értékelték egyes európai termékeket az iszlám világban (prémek, kardok).²⁸ Kelet-Európa és Közép-Ázsia kereskedelmi kapcsolatait és az említett utak használatát megerősítik a régészeti leletek is, amelyek Kelet-Európában és Skandináviában kerültek elő.²⁹ A legnagyobb mennyiségben előforduló dirhemekről már volt szó. Szintén csereárúként szolgáltak olyan tárgyak, mint az ezüstedények, üvegyöngyök és kauricsigák.³⁰ A selymet és egyéb értékes textíliákat, fűszereket, drágaköveket elsősorban a királyi, kagáni, fejedelmi udvarokba szállították, részben ajándékként. Ugyancsak a közép-ázsiai kapcsolatokra utalnak a Kelet-Európában talált tevecsonatok és tevét ábrázoló rajzok, valamint a tevéket említő írásos beszámolók.³¹

A kereskedelmi kapcsolatokkal Kelet-Európa, elsősorban a Kazár Kaganátus és a Volgai Bulgária még közelebb került a Kelethez, az iszlám világhoz. Ez a közeledés nemcsak a kereskedelemben mutatkozott meg, hanem a politikai kapcsolatokban és az iszlám kelet-európai terjedésében is.

A politikai kapcsolatok 6. századi alakulásáról már volt szó a türkök, avarok és a két nagy birodalom, a Perzsa és a Bizánci Birodalom kapcsolatainak ismertetésekor. Az arab–kazár háborúk után békés időszak köszöntött Kelet-Európára, a *Pax Chazarica*. Ezt az állapotot a 890-es évek elején a besenyők vándorlása zavarta meg. A besenyők a 9. században a Volgától keletre laktak, de a Számánida emír 893-ban megtámadta a tőle északra lakó karlukokat, és győzelmet aratott felettük. Ennek a következménye az lett, hogy a karlukok, akiknek a hatalma addig kiterjedt a Kazaksteppe nyugati részére is, elvesztették befolyásukat, és az addig velük együttműködő kimekek, oguzok és besenyők önállósultak. Az oguzok háborút indítottak a besenyők ellen, akik kénytelenek voltak nyugatra vonulni, átkeltek a Volgán, majd a Donon. Ezzel Kelet-Európa politikai viszonyaiba is beleszóltak. Kiszorították Etelközből (Don vagy Dnyeper és az Al-Duna, vagy Szeret folyók közötti terület) a magyarokat, és ezzel megfosztották a kazárokat egyik fontos szövetségüktől. A Kazár Kaganátus hatalmi befolyása gyengülni kezdett.³² Ezt követte a volgai bulgárok önállósodása, akik addig szintén kazár befolyás alatt álltak. 950 körül már délről is veszély fenyegette a kazárokat. Az Alán Királyság megerősödésével kellett szembenézniük, amely egyre inkább élvezte Bizánc támogatását, miközben a bizánci–kazár viszonyban ellentétek mutatkoztak. Mindehhez járult még, hogy a Kaukázustól délre lévő, egykor az arabok által megszervezett tartományok önállósodtak, és ezek emírei szerették volna megszerezni a Kaukázus keleti része feletti ellenőrzést, ami természetesen kazár érdekeket sértett, így a kazárok és déli muszlim szomszédai között is ellentétek keletkeztek. A 950–960-as években a kazár hatalom csak egy helyről számíthatott segítségre: a keleti szomszédból, Hvárezmből. A végzetes ellenség azonban mégsem a fentebb

felsorolt szomszédok közül került ki, hanem északról, az erdővidékről érkezett: a ruszok voltak azok, akik két nagy támadást is intéztek a kaganátus ellen, 965-ben és 969-ben. Mindkettő a kazárok vereségével végződött. Az ezután következő eseményekről elég szűkszavú beszámolókból értesülünk, de azt tudjuk, hogy a hvárezmiek hajlandók voltak segítséget nyújtani a kazároknak, de ennek az volt a feltétele, hogy a kazárok hivatalosan is felveszik az iszlámot, és államvallássá nyilvánítják a zsidó vallás helyett. A feltételnek eleget is tett a kazár kagán, de ez a lépés már nem tudta megmenteni a birodalmat, a Kazár Kaganátus már végleg elvesztette hatalmi befolyását Kelet-Európa felett, és néhány évtized múlva már egyáltalán nem is említik a források. A besenyők után az özguk egy része is nyugat felé vette az irányt, és a Volga menti steppén telepedett le.³³

A kazár–hvárezmi közeledésben jelentős szerepet játszott az iszlám. Az iszlám vallás két irányból érte el Kelet-Európát a 8–9. században: a Kaukázus felől és Közép-Ázsia – elsősorban Hvárezm – felől. Az első térítési kísérlet 737-ben történt, amikor a Kaukázuson áttörő arabok ellen csatát veszített és bekerített kazár kagán elfogadta az arab békeajánlatot, aminek a feltétele az iszlám felvétele volt.³⁴ Ez az epizód azonban nem hagyott tartós nyomokat a kazárok történetében. Néhány évtizeddel később a zsidó vallást választották az uralkodóik, ami hivatalos, államvallás lett, egészen a kaganátus lehanyatlásáig. Az iszlám más módon és más helyről is érte Kazáriát, és ez sokkal eredményesebb volt, mint a fegyveres hódítás. A hvárezmiek nagyobb számban telepedtek meg Kazáriában és a vele szomszédos területeken. Al-Mas‘ūdī tudott arról, hogy a 8. században, miután az arabok elfoglalták Transoxaniát és Hvárezmet, egy idő múlva hvárezmiek egy csoportja vándorolt nyugatra, a Kazár Kaganátusba. Később itt jelentős szerephez jutottak: a kazár udvar testőrsége jórészt közülük került ki.³⁵ Más részük kereskedelemmel foglalkozott. Hasonló szerepet játszottak ők a kazárok között, mint korábban a szogdok a Türk Kaganátusban. A hvárezmiek azonban nemcsak Kazáriában, hanem más kelet-európai országban is jelentős szerephez jutottak, főleg a kereskedelemben és az iszlám terjesztésében, így a volgai bulgároknál, a kelet-európai besenyőknél és a magyaroknál, a honfoglalás előtt és után is (az Árpád-korban számos forrás említi őket), de eljutottak a Ruszba is.³⁶ A kazáriai iszlám térítésben a hvárezmiek játszottak fontos szerepet. A 10. században a hadsereg hivatásos katonái nagy részben muszlimok voltak, és mint a legmegbízhatóbb alakulat, a kagáni udvarban testőrökként is szolgáltak. Befolyásuk egyre növekedett.

Az iszlám azonban nemcsak a hvárezmiek közreműködésével terjedt a kaganátusban, hanem a Kaukázus felől érkező perzsa, tabarisztáni, azerbajdzsáni és arab kereskedőkkel is. A főváros egyik része a kereskedők, elsősorban a muszlim kereskedők települése volt, ahol a 10. század közepén piacok, mecsetek, fürdők voltak. A sikeres iszlám térítés másik helyszíne Volgai Bulgária volt, itt 922 már után semmilyen adminisztratív vagy politikai akadály nem volt az iszlamizációnak. Az iszlám azonban eljutott a besenyőkhöz is, és Magyarországra is, ahol a honfoglalás után egészen a tatárjárás utáni évekig élt muszlim közösség.³⁷ Kelet-Európában ez az időszak volt az iszlamizáció első hulláma. Az iszlám következő korszaka a mongol hódítás után jelentkezett, és ez az időszak bekapcsolta az iszlám világba Kelet-Európa egy újabb részét is, a Krím félszigetet. Az iszlám sikeresen gyökeret eresztett a Kaukázus keleti felében, a Volga középső folyásánál és a Krímben is. Utóbbi két helyen, különösen a Kaukázus keleti részén ma is erőteljesen jelen van. Ennek a kezdetei a kazár korszakra mennek vissza.

Az ezredforduló után röviddel véget ért a kelet-európai kereskedelemnek ez a látványos virágzása. Ennek okait egyrészt a közép-ázsiai politikai viszonyok megváltozásában és az ezüstexport leállásában, másrészt pedig Kelet-Európában, a Kazár Kaganátus eltűnésében és a Kijevi Rusz kereskedelmi aktivitásának csökkenésében vélik megtalálni a kutatók.³⁸

Röviden összegezve: 1) A 6–7. században a bizánci–perzsa szembenállás volt hatással a kelet-európai steppe politikai viszonyaira, különösen a Kaukázus környékén. Az ókorban is használt kereskedelmi utak és a régóta meglévő kereskedelmi kapcsolatok az eurázsiai steppeöv és a szomszédos birodalmak között továbbra is fennmaradtak. A bizánci–türk közeledés rövid életű volt, sem gazdasági, sem politikai vonatkozásban nem befolyásolta a kialakult gazdasági és politikai struktúrákat. 2) Az iszlám hódítás bekapcsolta Közép-Ázsiát az Arab Kalifátus gazdasági rendszerébe. Ennek a határai északon Kelet-Európáig értek. Körülbelül ebben az időszakban a Kaszpi–Volga–Kaukázus vidéke központtal létrejött a Kazár Kaganátus, amely politikailag független volt mind a Bizánci Birodalomtól, mind pedig a kalifátustól, és befolyását kiterjesztette Kelet-Európa nagy részére. Képes volt arra, hogy sikeres közvetítő legyen a nemzetközi kereskedelemben, és ezzel egy időben egyfajta integráló szerepet játszott Kelet-Európában. 3) A közép-ázsiai és a kelet-európai átalakulás egymás szomszédságában, de egymástól függetlenül ment végbe. A két terület kapcsolatában két lehetőség rejlett: terjeszkedés egymás rovására vagy az együttműködés. A kezdeti szembenállás után az együttműködést választották. Ezzel Kelet-Európa nagy része szintén be tudott kapcsolódni ebbe a nagy gazdasági rendszerbe. A 9–10. században a kereskedelemről tudósító források viszonylag nagy bősége nem csak a muszlimok érdeklődésével magyarázható. Nem arról van szó, hogy a korábbi időszakban kevesebbet jegyeztek le erről a területről (vagy a források mára már megsemmisültek): a dirhemek tömeges megjelenése önmagában is bizonyítja ezt a változást. Kelet-Európa fokozott bekapcsolódása a világkereskedelemben és szoros gazdasági és kulturális kapcsolódása az iszlám világhoz számos új jelenségben mutatkozott meg: városok megjelenése ott, hol korábban nem voltak ilyen előzmények, az írásbeliség, az államszervezet, az intézmények, a nagy világvallások (kereszténység, iszlám, zsidó vallás) terjedése. Ezek egy része a Bizánci Birodalom felől érkezett, más része azonban az iszlám világból. A „kazár modell” azonban rövid életű volt, megszűnésével egy időben a keleti kereskedelem is lehanyaglott, nem szűnt meg, de elsősorban a volgai bulgárookra korlátozódott. Volgai Bulgárián kívül Kelet-Európa másik nagy politikai központja a Dnyeper-vidéken volt, a Ruszban (a steppén sem a besenyők, sem az utánuk bevándorló kunok nem tudtak a kazárok államához hasonló központosított birodalmat létrehozni, de ahhoz erősek voltak, hogy a Rusz déli irányú terjeszkedését lehetetlenné tegyék). A Rusz földrajzi fekvése és bizánci orientációja miatt nem volt érdekelt a Kelethez való szoros kapcsolódásban. Ezzel Kelet-Európa történetében egy új időszak kezdődött.

Jegyzetek

¹ Belső-Ázsia, Közép-Ázsia, Eurázsia mint földrajzi és történeti fogalmára *R. Grousset: The Empire of the Steppes. A History of Central Asia.* Transl. N. Walford. New Brunswick, 1970. XXI–XXX.; *G. Vernadsky: Kievan Russia.* New Haven, 1951², 1–18.; *D. Sinor: Introduction: the Concept of Inner Asia.* In: *The Cambridge History of Early Inner Asia.* Ed. D. Sinor. Cambridge–New York etc. 1990, 1–18.; *Vásáry I.: A régi Belső-Ázsia története.* Magyar Östörténeti Könyvtár (=MÖK) 19. Budapest, 2003², 10–12, 15–17.

- ² R. Grousset: i. m. 78–79, 171–182.; M. I. Artamonov: Isztorija hazar. Leningrad, 1962, 61–112.; P. B. Golden: The peoples of the south Russian steppes. In: The Cambridge History of Early Inner Asia, i. m. 256–270.; Uő: Nomads of the Western Eurasian Steppes: Ouyars, Onouyars and Khazars. In: History of the Turkic Peoples in the Pre-Islamic Period. Ed. H. R. Roemer–W. E. Scharlipp. Philologiae et Historiae Turcicae Fundamenta I. Berlin 2000, 282–295.; Vászary I.: i. m., 127–131., 135–142.
- ³ L. Boulnois: A Selyemút. Ford. Litván Gy. Budapest 1972.; H.-W. Haussig: Die Geschichte Zentralasiens und der Seidenstrasse in islamischer Zeit. Darmstadt, 1988.
- ⁴ J. Martin: The Treasure of the Land of the Darkness. Fur Trade and its Significance for Redieval Russia. Cambridge–London etc. 1986, 5–14.; A. Nazmi: Commercial Relations between Arabs and Slavs. Warszawa, 1998, 212–217.
- ⁵ Sztrabón: Géographika XI, II, 10, (ed.) F. Lasserre: Strabon: Géographie. VIII (Livre XI) Paris, 1975, 48. Magyar fordítása: Földy J.: Strabón: Géographika. Budapest, 1977, 529.; Géographika XI, II, 3, (ed.) F. Lasserre: i. m. 44. Magyar fordítása: Földy J.: i. m. 527–528.; Géographika, VII, IV, 5: Földy J.: i. m. 327; Géographika, VII, III, 17: Földy J.: i. m. 323.; A görögök és északi szomszédai között a későbbi időben sem szűnt meg a kereskedelem. Például a 6. században Ioannes Malalas tudósított a Boszporoszbán (mai Kercs) folyó kereskedelemről: (Chronographia, XVIII, 14) J. Thurn (rec.): Ioannis Malalae Chronographia. CFHB ser. berolinensis. Berolini et Novi Eboraci, 2000, 361; magyar fordítása: *Moravcsik Gyula*: Malalász és Theofánész. In: Györffy Gy. (összeáll.): A magyarok elődeiről és a honfoglalásról. Kortársak és krónik sok híradásai. Budapest, 2002⁴, 53–54.
- ⁶ Vászary I.: i. m. 69.
- ⁷ Getica, 37, (ed.) E. Cs. Szkrizsinszkaja: Iordan o proiszhozgyenyii i gyejanijah getov. Moszkva, 1960, 136. Magyar fordítása: *Iordanes*: Getica. A gótok eredete és tettei. Szerk. Kiss M. Pécs, 2002, 39. Feltehető, hogy közép-ázsiai kereskedők is eljutottak a Krímbe. A félsziget déli partján található Szudak város nevét a szogdokkal hozták kapcsolatba. A közép-ázsiai szogdok a 8. században Európában is jelen voltak. H.-W. Haussig: i. m. 34.
- ⁸ *Menandrosz protektor*, Fragmenta, 21, 22, 43. (Ed.) C. De Boor: Excerpta de legationibus. Berlin, 1903, 192–195., 203–208., 452–453. Magyar fordításai: Lukinich I. (ford., bev., komm.): Menander protector történeti művének fennmaradt töredékei. Brassó, 1905, 100–111., 135–141.; *Moravcsik Gy.*: Menandrosz. i. m. 77–83.
- ⁹ K. Hannestad: Les relations de Byzance avec la Transcaucasie et l'Asie Centrale aux 5e et 6e siècles. Byzantion 25–27 (1955–1957) 2, 456.; Th. S. Noonan: Why dirhams first reached Russia: the role of Arab–Khazar relations in the development of the earliest Islamic trade with Eastern Europe. Archivum Eurasiae Medii Aevi (=AEMA) 4 (1984) 259.
- ¹⁰ Ph. K. Hitti: History of the Arabs from the Earliest Times to the Present. London, 1951⁵, 209.
- ¹¹ Az arab–kazár háborúk részletes feldolgozása: D. M. Dunlop: The History of the Jewish Khazars. Princeton, 1954, 45–87.
- ¹² Th. S. Noonan: i. m. 249–251.
- ¹³ *Polgár Sz.*: Városfejlődés a kora középkori Kelet-Európában. A Volga melletti kazár főváros létrejöttének kérdése. In: Hadak útján. A népvándorlás kor fiatal kutatóinak konferenciája. Szerk. Bende L.–Lőrinczy G.–Szalontai Cs. Szeged, 2000, 345–346.
- ¹⁴ A kelet-európai és skandináviai dirhemleleteknek hatalmas irodalma van. Az eredmények és problémák összefoglalása 1981-ig: Cs. Bálint: Einige Fragen des Dirhem-Verkehrs in Europa. Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae 32 (1981) 105–131.; illetve *Bálint Cs.*: Az európai dirhem-forgalom néhány kérdése. Századok 116 (1982) 1:3–32. Az 1980–90-es évek kutatásai a dirhemforgalmat történeti kontextusban vizsgálták Th. S. Noonan: The Islamic World, Russia and the Vikings. Variorum Collected Studies 1998.; S. Brather: Frühmittelalterliche Dirham-Schatzfunde in Europa. Probleme ihrer wirtschaftsgeschichtlichen Interpretation aus archäologischer Perspektive. ZAM Zeitschrift für Archäologie des Mittelalters 23–24 (1995–1996) 73–153.; W. Łosiński: Chronologia, skala i drogi naplywu monet arabskich do krajów europejskich u schyłku 9 i 10 w. Slavia Antiqua 34 (1993) [1994] 1–41.
- ¹⁵ *Zimonyi I.*: Muszlim források a honfoglalás előtti magyarokról. A Ğayhānī-hagyomány magyar fejezete. MÖK 22. Budapest, 2005, 206.
- ¹⁶ T. Lewicki (ed.): Zródła arabskie do dziejów słowiańszczyzny. T. 2/1. Wrocław–Warszawa–Kraków, 1969, 26; magyar fordítása: *Kmoskó M.*: Mohamedán írók a steppe népeiről. Földrajzi irodalom 1/1. Szerk. Zimonyi I. MÖK 10. Budapest 1997, 140.
- ¹⁷ T. Lewicki (ed.): i. m. T. 1. Wrocław–Kraków, 1956, 76. Magyar fordítása: *Kmoskó M.*: i. m. 122.

¹⁸ *M. De Goeje* (ed.): *Viae regnorum. Descriptio ditionis moslemicae auctore Abu Ishāk al-Fārisī al-Istakhrī*. Bibliotheca Geographorum Arabicorum (=BGA) I. Lugduni Batavorum (Leyden), 1870, 304. Magyar fordítása: *Kmoskó M.*: i. m. 1/2, MÖK 13. Budapest, 2000, 44.

¹⁹ *J. H. Kramers* (ed.): *Opus geographicum auctore Ibn Haukal*. BGA II/2. Lugduni Batavorum, 1939², 347. Magyar fordítása: *Kmoskó M.*: i. m. 1/2, 70–71.; *Hunyadi L.*: A Schechter-féle szöveg: egy névtelen kazár zsidó levele Haszdai ibn Sapruthoz. In: *Források a korai magyar történelem ismeretéhez*. Szerk. Róna-Tas A. MÖK 2001, 168.

²⁰ *A. Kmietowicz–F. Kmietowicz–T. Lewicki* (eds.): *Zródła arabskie. do dziejów słowiańszczyzny*. T. 3. Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdansk–Łódź 1985, 26–47.; *Z. V. Togan*: *Ibn Fdlān’s Reisebericht*. Leipzig, 1939, 17–39.; *A. P. Kovaljevskij*: *Knyiga Ahmeda Ibn Fadlana o ego putyeszestvii na Volgu v 921–922 gg*. Har’kov, 1956, 121–131.

²¹ *Th. S. Noonan*: *Why dirhams...* i. m. 279–280.; *Zimonyi I.*: A volgai bolgárok és a volgai út. In: „Magyaroknak eleiről”. Ünnepi tanulmányok a hatvanesztendő Makk Ferenc tiszteletére. Szerk. Piti F.–Szabados Gy. Szeged, 2000, 696.

²² „Aranymezők és drágakőbányák”, XVII: *C. B. de Meynard–P. de Courteille* (eds.): *Maçoudi: Les prairies d’or*. T. II. Paris 1914², 15–16. Magyar fordítása: *Kmoskó M.*: i. m. 1/2. 173.

²³ *V. Minorsky*: *Sharaf al-Zamān Tāhir al-Marvazī on China, the Turks and India*. London 1942, *44 (text), 34 (ford.).

²⁴ *M. de Goeje* (ed.): *Descriptio imperii moslemici auctore al-Moqaddasi*. Lugduni Batavorum (Leyden) 1906, 323–325. Magyar fordítása: *Kmoskó M.*: i. m. 1/2. 128. „Hwārizm-ből viszik ki a coboly-, mókus-, hermelin-, nyuszt-, menyét-, róka- és hódprémeket, különböző színű nyulakat és kecskebőröket, viasz, nyilakat, nyárfát (nyárfát?), sapkákat, halenyvet, halcsontot, hódot, borostyánkővet, ságrént, mézet, mogyorót, sólymokat, kardokat, mellvérteket, hangát, a Saqāliba-ból való rabszolgákat, juhokat és marhákat. Mindez Bulgār-ból származik...” Az egyes szavak jelentése, illetve értelmezése körül problémák vannak, például a borostyán előtt szereplő „hód” -ot (hazmiyyūn) ’hódpézsmá’-nak is fordítják, de ettől függetlenül a felsorolás jó képet ad a Kelet-Európából exportált árukról.

²⁵ *Awos* ’viasz’, *bal* ’méz’, *qanaq* ’vaj’, *akin* ’gyapotkendő’, *yalnuq* ’rabnő’: *O. Pritsak*: *Kāšgārī’s Angaben über die Sprache der Bolgaren*. Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft (=ZDMG) 109 (1959)1:111–113.; *I. Zimonyi*: *Znacsenie volzsszkogo putyi v istorii volzsszkij bulgar*. In: *Velikij volzsszkij puty: isztorija, formirovanija i razvityija*. Otv. red. M. A. Uszmanov. Kazany, 2002, 86.

²⁶ *Ch. Pellat*: *Gāhiziana I. Arabica I* (1954) 157. „Pézsmá (misk), menyét (vagy hermelin) (qāqum), coboly (sammūr), szürke mókus (siṅāb), sivatagi róka (fanak), nagyon édes nádcukor.” A sivatagi róka és a nádcukor biztosan nem a bulgároktól érkezett Hvárezmbe, de a prémekről ez elképzelhető. A szerző egy másik helyen is említi a „hvárezmi” prémekeket, megkülönböztetve a „kazár” (Kazáriából szállított) prémeektől: *Ch. Pellat*: i. m. 157.

²⁷ *Th. S. Noonan*: *Why the Vikings First Came to Russia? Jahrbücher für Geschichte Osteuropas N. F.* 34 (1986) 3:321–348.; *S. Franklin–J. Shepard*: *The Emergence of Rus 750–1200*. London–New York, 1996; *V. Ja. Petruhin*: *Rusz i narodü Vosztočnoj Jevropü v 9–10 vv*. In: *V. Ja. Petruhin–D. Sz. Rajevskij*: *Ocserki isztorii narodov Rosszii v drevnosztii i rannjem szrednyevkov’je*. Moskva, 2004, 246–358.

²⁸ *Al-Mas’ūdī* például a kazárok északi szomszédaitól származó fekete és vörös rókaprémeket királyi viseletként jellemezte, és azt írta róluk, hogy egy darab száz dinár vagy még annál is többé került. „Aranymezők” XVII. (eds.) *C. B. de Meynard–P. de Courteille*: i. m. 14–15. Magyar fordítása: *Kmoskó M.*: i. m. 1/2. 173. A frank és viking kardokat is nagyra tartották: *Z. V. Togan*: *Die Schwerter der Germanen nach arabischen Berichten des 9–11. Jahrhunderts*. ZDMG 90 (1936) 29.

²⁹ Közép-ázsiai kapcsolatokra utal például a Cimljanszkoje Gorogyicsce lelőhelyen (itt volt Sarkel vára) talált papírdarab, amely szamarkandi műhelyben készült a 8–9. század fordulóján, és egy elefántcsont sakkfigura. (*M. I. Artamonov*: *Szarkel-Belaja Vezsa*. In: *Trudü volgo-donszkoj archeologicseszkoj ekspedicii*. T. 1. Moskva, 1958, 53–54., 72.; *Sz. A. Pletnyjova*: *Szarkel i sjolkovüj puty*. Voronyezs, 1996, 43., 153.) Szintén középp-ázsiai eredetű azoknak a selyemszöveteknek a nagy része, amelyek az északnyugati-kaukázusi lelőhelyeken, Moscsavaja Balkán és Haszauton kerültek elő. Az előbbi helyen egy kínai kereskedő feljegyzéseit tartalmazó papírdarabka és buddhista képpel díszített selyemszövet is előkerült. A lelőhelyeket a 8–9. századra keltezik, ami azt jelzi, hogy ebben az időben is használatban volt a Kaukázuson át a Kaszpi-tenger és Közép-Ázsia felé vezető út. (*A. A. Jeruszalimszkaja*: *Alanszkij mir na „Sjolkovom putyi” Moscsavaja Balka, isztoriko-kul’turnij kompleks 8–9 vekov*. In: *Kul’tura Vosztoka. Drevnosztii i rannyeje szrednyevkov’je*. Red. V. G. Lukonyin. Leningrad, 1978, 151–162.; *B. Borkopp–A. Jeruszalimszkaja*: *Von China nach Byzanz. Frühmittelalterliche Seiden aus der Staatlichen Ermitage Sankt Peterburg*. München, 1996.) Egyesek szerint közvetlenül Indiából származik az az aranyozott Buddha-szobor, amelyet a svédországi Helgöben találtak. (*J. Brøndsted*: *A vikingek*. Ford. Vásárhelyi J. Budapest, 1983, 151.) Egy sor áru

valóban Indiából származott, Közép-Ázsián keresztül, szárazföldi úton jutott el Kelet-Európába, így az indiai civilizációval is volt kapcsolata az eurázsiai steppének, de ez elsősorban csak a kereskedelemre korlátozódott. (*Polgár Sz.*: Kereskedelmi kapcsolatok Kelet-Európa és India között a középkorban, 9–15. század. In: Abhivádana. Tanulmányok a hatvanéves Wojtilla Gyula tiszteletére. Szerk. Felföldi Sz. Szeged, 2005, 249–257.) Az indiai hatás Közép-Ázsiában nagyobb mértékű volt, főleg az iszlám előtt, de még utána is hatott. (*A. M. Belenickij*: K isztorii kul'turnyh szvjazej Szrednyej Azii i Indii v rannyeje szrednyevkov'je. Red. G. M. Bongard-Levin–V. V. Sztruve. Moszkva, 1964, 190–196.; *M. I. Vorobjeva-Gyeszjatovszkaja*: Pamjatnyiki indijszkoj pizs'mennosztji iz Szrednyej Azii. Uo. 210–217.)

³⁰ Az ezüstedényekkel kapcsolatos kérdések újabb összefoglalása: *A. G. Ivanov*: Etnokul'turnyje i ekonomicseszkiye szvjazi naszelenyjja basszejna r. Csepűi v epohu szrednyevkov'ja (konyec 5–pervaja polovina 13 vv.). *Izsevszk*, 1998, 49–61.; *Th. S. Noonan*: The Fur Road and the Silk Road: The Relations between Central Asia and Northern Russia in the Middle Ages. In: Kontakte zwischen Iran, Byzanz und der Steppe in 6–7. Jh. Hrsg. Cs. Bálint. *Varia Archaeologica Hungarica* 9. Budapest, 2000, 285–301. Az üveggyöngyökkel kapcsolatban: *Ibn Fahlān* szerint egy gyöngyért egy dirhemet adtak a ruszok a muszlim kereskedőknek (*A. Kmiotowicz–F. Kmiotowicz–T. Lewicki*: i. m. 67.; *Z. V. Togan*: *Ibn Fahlān's Reisebericht*. i. m. 84.; *A. P. Kovaljevskij*: i. m. 141.); *R. K. Kovalev*: The Infrastructure of the Northern Part of the „Fur Road” between the Middle Volga and the East during the Middle Ages. *AEMA* 11 (2000–2001) 30–33. A kauri kérdéséhez *Kovács L.*: Volt-e a honfoglaló magyaroknak kaurisigapénzük? *Századok* 133 (1999) 63–84.

³¹ Írott források ismertetése a kelet-európai tevékről: *D. Ludwig*: Struktur und Gesellschaft des Chazaren-Reiches im Licht der schriftlichen Quellen. Münster, 1982, 231–232. Tevét ábrázoló rajzok: *V. Je. Fljorova*: Graffiti Hazarii. Moszkva, 1997, 64, 124, 10. tábla, 7., 105., 2. tábla, 33. Tevecsontok: *S. Bökönyi*: History of Domestic Mammals in Central and Eastern Europe. Budapest, 1974, 227.

³² *Zimonyi I.*: A besenyők nyugatra vándorlásának okai. *Acta Universitatis Szegediensis. Acta Historica* CVI. Szeged, 1998, 129–144.

³³ *M. I. Artamonov*: i. m. 365–383., 426–437.; *A. P. Novoszelcev*: Hazarszkoje goszudarsztvo i ego rol' v isztorii Vosztocsnoj Jevropü i Kavkaza. Moszkva, 1990, 219–231.

³⁴ *D. M. Dunlop*: i. m. 83–85.

³⁵ „Aranymező”, XVII, *C. M. de Barbier–P. de Courteille* (eds.): i. m. 10–11; magyar fordítása: *Kmoskó M.*: i. m. 1/2. 171.

³⁶ *Z. V. Togan*: *Ibn Fahlān's Reisebericht*. i. m. 217–220.; *Györffy Gy.*: Tanulmányok a magyar állam eredetéről. Budapest, 1959, 51–54.; *Czeglédy K.*: Az Árpád-kori mohamedánokról és neveikről. Névtudományi előadások a II. Névtudományi Konferencián. Nyelvtudományi Értesítő 70. Budapest, 1970, 254–259.; *Zimonyi I.*: Egy új muszlim forrás a Kárpát-medencében élő magyarokról. In: Nomád népvándorlások, magyar honfoglalás. Szerk. Felföldi Sz.–Sinkovics B. MÖK 15. Budapest, 2001, 92. 16., 17., 18. jz.

³⁷ *Szűcs J.*: Két történelmi példa az etnikai csoportok életképességéről. In: Magyarságtudás. A Magyarságtudató Csoport évkönyve. Budapest, 1987, 11–20.

³⁸ *Bálint Cs.*: Az európai dirhem-forgalom. i. m. 5–7.